

УРЯДОВА ПОЛІТИКА СТРИМУВАННЯ МІГРАЦІЙ З ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ ст.

Стаття присвячена розгляду основних законодавчих актів Російської імперії щодо регулювання внутрішніх міграційних процесів, зокрема на Правобережній Україні. Звертається увага на політичні та соціально-економічні чинники стримування міграцій.

Міграції були притаманні людству завжди. Однак лише у ХІХ ст. вони стали настільки масовими, що стали проблемою міжнародних економічних відносин. Міграції торкнулися і Правобережної України, але тут цей процес відрізнявся специфікою, якої не було в інших регіонах Російської імперії.

Дана проблема була у полі зору дослідників завжди, оскільки величезні простори імперії, особливо на сході, були мало заселені і слабо розвинуті. Вже у другій половині ХІХ ст. з'являються окремі статті та книги, присвячені даному питанню. Це праці В.В.Кирьякова¹, Д.І.Піхно², А.Ф.Ріттиха³, А.А.Кауфмана⁴ тощо. Цікаво, що тогочасні автори, за рідким виключенням⁵, не вважали аграрне перенаселення та малоземелля підставою для переселень. Тезу про шкідливість переселень для розвитку економіки держави, особливо для поміщицьких господарств, відстоювали І.Д.Піхно та А.Ф.Ріттіх. А.А.Кауфман встановив, що переселяються на схід не бідні верстви села, а середняки, тому не малоземелля, на його думку, а неможливість раціонально вести господарство було головною причиною переселенських настроїв. Вітчизняна історіографія теж приділяла увагу цій проблемі. Слід згадати праці Е.М.Бруснікіна⁶, Б.В.Тихонова⁷, В.М.Кабузана⁸, М.А.Якименка⁹. Проте Правобережна Україна, за виключенням Київської губернії, як потенційно великий район виходу емігрантів не досліджувалася. Тому не дивлячись на величезний фактичний матеріал, накопичений вченими, ряд питань залишається нез'ясованими. До них можна віднести законодавче регулювання міграційних процесів другої половини ХІХ ст., політику місцевої адміністрації у боротьбі з агітацією до переселень та переселенськими настроями, причини малих кількісних показників міграції з Правобережної України.

У дореформений період категорія осіб, які могли легально переселятися, обмежувалася державними селянами, відставними солдатами, торговцями та ремісниками. “Додаткові правила переселення малоземельних державних поселенців у багатоземельні місця”, прийняті 1843 року, передба-

чали деякі пільги для переселенців. Вони звільнялися на 8 років від податків і повинностей, на 3 роки – від рекрутської повинності. Дозволялися позики у вигляді посівного матеріалу, будівельного лісу та грошові виплати для будівництва. Законною підставою для переселення селян визнавалося малоземелля, коли в селянській сім'ї припадало менше 5 дес. зручної землі на ревізську душу. Для заселення призначалися губернії, де на ревізську душу приходилося більше 8, а в степовій полосі – 15 дес.¹⁰. У 1867 р. стан справ змінився. Державні селяни були передані зі складу ліквідованого міністерства держмайна у відання загальноселянських установ, переведені на викуп і позбавлені права користуватися пільгами і кредитами, які надавалися за законом 1843 року. Переселення тепер здійснювалися за рахунок самих селян і дозволялися у випадку придбання землі в районах поселення.

Реформи 1860-х рр., скасувавши кріпосні відносини, зробили основну масу населення Російської імперії особисто вільною. Однак особиста свобода селянина сковувалася викупною операцією, тобто до повного викупу свого наділу він не мав права без згоди поміщика переселитися в інший регіон. Не дивлячись на скасування кріпосного права і визнання селян особисто вільними, уряд у повному обсязі зберіг кримінальні міри покарання не тільки за переселення без дозволу, а й навіть за підготовку і підмову до переселення без дозволу¹¹. Фактично, у 1860–70-ті рр. право на переселення мала лише невелика, часто не зв'язана із землеробством, група осіб.

У стримуванні міграцій з Правобережної України, особливо з прикордонних Волинської та Подільської губерій, у другій половині XIX ст. чітко простежуються два головних фактори: політичний та соціально-економічний. Польське повстання 1863–1864 рр. призвело до посилення політики деполонізації та русифікації краю. У 1865 р. міністерство державних маєтностей навіть розробило програму переселення на Правобережну Україну державних селян з губерній корінної Росії “з метою посилення ... російського елементу”.

У листі Київського, Волинського і Подільського генерал-губернатора від 10 серпня 1865 р. до Подільського цивільного губернатора повідомлялося, що згідно проекту міністерства переселенцям з Росії мали видаватися позики грошима, посівним матеріалом та лісом із “сум від доходів секвестрованих маєтків”, їх на три роки звільняли від всіх повинностей. Зазначалося, що всі землі, які залишилися після відселення нелояльних сімей, необхідно надавати виключно під поселення росіянам і старообрядцям. Однак спроба реалізації цієї програми виявилася невдалою. У листі-відповіді генерал-губернатору пояснювалося, що, хоча “поселення росіян призвело б до гарних наслідків ... і малоросійські відтінки, які ві-

дрізняють тип подільських селян, стали б потроху зникати”, через відсутність вільних земель таке переселення є неможливим¹².

У 1860–1880-х роках уряд фактично стримував селянство від масових переселень. Тодішній голова комітету міністрів С.Ю.Вітте зазначав, що “давати можливість селянству йти з Європейської Росії для того, щоб шукати собі кращого життя ... – є величезна ересь”¹³. За тогочасним законодавством навіть спроби переселення каралися арештом на строк від 2-х тижнів до 3-х місяців, а відповідна агітація – ув’язненням від 8 місяців до 1 року і 4 місяців¹⁴.

До початку 1880-х рр. переселення відбувалося без дозволу уряду шляхом отримання строкового, як правило на один рік, паспорта для пошуку заробітку. Такі переселенці приписувалися до громад старожилів, або жили без всякої прописки. В той же час вони не платили податків, а на громадах їх виходу росли недоїмки. Виникло протиріччя між політикою стримування міграцій і дійсністю. У 1883 р. на основі повідомлень губернаторів та після попереднього обговорення з міністрами юстиції, державних маєтностей і фінансів міністр внутрішніх справ граф Д.Толстой представив на розгляд Державної Ради проект основ вирішення переселенського питання. У ньому зазначалося, що у переселенні зацікавлені губернії Чернігівська, Харківська та Полтавська. Наводилися наступні аргументи на користь виселення: 1) покращиться становище тих, хто залишиться; 2) відбудеться зниження орендних цін; 3) зросте оплата найманої праці; 4) виселення призведе до раціональніших методів господарювання; 5) у селян, які залишилися, збільшаться наділи. Для губерній півдня України рекомендувалося не переселення, а розселення безземельних селян у межах цих губерній. З політичних міркувань (можливість притоку іноземних робітників з польських губерній та Австро-Угорщини, що завадить русифікації краю) не рекомендувалося виселення з Волинської, Київської та Подільської губерній¹⁵.

17 травня 1884 р. ці загальні положення були затверджені імператором¹⁶. На основі них, виходячи з того, що обов’язком уряду швидше є стримування переселень, ніж їх заохочення¹⁷, 13 липня 1889 р. було опубліковано закон “Про добровільне переселення сільських обивателів і міщан на казенні землі та про порядок причислення осіб названих станів, які переселилися у минулі часи”¹⁸. Фактично він був основним правовим актом для регулювання міграційних процесів до реформ П.Столипіна.

Вагомим був і соціально-економічний фактор стримування міграцій. Серед соціальних наслідків реформи 1861 р. слід виділити один принципово важливий: разом з особистою свободою селяни отримали право вибирати між традиційними заняттями і найманою працею. Наявність

невичерпної резервної армії праці стимулювала розвиток капіталістичних відносин. Разом з тим, критична маса надлишкової робочої сили сягнула такого рівня, що перетворилася на одне з хронічних і найбільш гострих питань, які так і не вдалося розв'язати царському урядові. Щоправда, російська влада і не докладала особливих зусиль для розв'язання проблеми зайнятості, чому сприяв низький рівень організації трудящих.

Повертаючись до проекту основ вирішення переселенського питання графа Д.Толстого, який ліг в основу закону про переселення, слід відзначити, що всі названі економічні аргументи на користь виселення із східних українських губерній, стосувалися і губерній Правобережної України. Середній наділ на ревізську душу зменшився тут з 3 дес. у 1860 р. майже до 2 дес. у 1880 р. і 1,5 дес. у 1900 р., на Лівобережжі – відповідно з 3,3 до 1,7 дес.¹⁹. Малоземельні селяни, які мали 1–3 дес. на ревізську душу, становили у 1877 р. на Правобережжі 70%, а на Лівобережжі – 43% загальної чисельності селянських господарств²⁰. Оплата праці найманих працівників на Правобережжі України залишалася однією з найнижчих²¹, тут поденна плата складала 40–70 коп.²².

Селянська оренда на Правобережній Україні була найменш розвинена. Це було пов'язано з підприємницьким характером поміщицького господарства, в результаті чого лише 1/8 частина селян могла орендувати землю²³. В умовах аграрного перенаселення регіону це давало можливість поміщицьким економіям понижувати заробітну плату. Секретар Київського товариства сільського господарства Т.І.Осадчий писав: “За таких сприятливих умов розвитку в Південно-Західному краї капіталістичного сільського господарства: велика кількість безземельних та безкінних, багатство природи, близькість збуту та цукрове нормування – про розвиток селянської оренди нема чого й думати”²⁴.

Більша частина селян-орендарів орендувала землю не для отримання підприємницького прибутку, а тому, що без оренди вони або зовсім не могли вести самостійне господарство внаслідок малоземелля та нестачі угідь, або тому, що оренда була засобом забезпечення мінімальних продовольчих потреб сім'ї.

Вихід з даної ситуації для селян Правобережної України був у земельних відходах до Бессарабії та губерній Півдня України. За даними М.Тезякова, які стосуються 1880-х рр., дефіцит у сільськогосподарських робітниках у Бессарабії тоді складав 253796 осіб²⁵. Крім того, Правобережжя України було одним з головних центрів цукрової промисловості Росії. Виробництво цукру – трудомісткий процес, в умовах відносної технічної відсталості країни потребує значної кількості вільнонайманої робочої сили, що певною мірою поглинало надлишок населення. До того ж части-

на селян практикувала вирощування цукрових буряків на продаж, що в 2–3 рази підвищувало прибутковість десятини землі порівняно з тим, коли на ній вирощували зерно. В губерніях Правобережжя мали значне поширення городні культури та садівництво.

Отже, прагнення селян переселятися на нові землі чи залишатися на старому місці зумовлювалося цілим комплексом факторів, які зводилися загалом до їх економічного становища. Пояснювати ж міграції одним малоземеллям неправильно. В зазначений період дозвіл на переселення одержували, як правило, лише ті сім'ї, які після продажу своєї власності могли виручити не менше 600–700 крб.²⁶

Інтенсифікація землеробства, розвиток капіталістичних відносин у сільському господарстві дещо послаблювали негативні наслідки малоземелля. Так, у губерніях Правобережжя налічувалося багато поміщицьких господарств, власники яких наприкінці XIX ст. застосовували капіталістичну систему землеробства, сприяючи цим самим зростанню попиту на робочу силу. Диференціація селянства тут також була більшою, ніж на Лівобережжі, за гостротою малоземелля ці губернії переважали Лівобережжя. Однак вони не належали до числа основних районів виходу переселенців, і селяни з них прямували здебільшого на Південь. Також необхідно враховувати і політичні аспекти проблеми, в першу чергу деполонізацію та русифікацію регіону.

Примітки

1. *Кирьяков В.В.* Очерки по истории переселенческого движения в Сибирь (в связи с историей заселения Сибири). – М., 1902.
2. *Пихно Д.И.* К переселенческому вопросу. – К., 1881.
3. *Риттих А.Ф.* Переселения. – Харьков, 1882.
4. *Кауфман А.А.* Переселения крестьян в России // Брокгауз Ф.А., Ефрон И.А. Энциклопедический словарь. – СПб., 1898. – Т.ХХІІІ; Его же. Переселение и колонизация. – СПб., 1905.
5. *Янсон Ю.Э.* Опыт статистического исследования о крестьянских наделах и платежах. – 2-е изд. – СПб., 1881.
6. *Брусникин Е.М.* Переселенческая политика царизма в конце XIX в. // Вопросы истории. – 1965. – №1. – С.28-39.
7. *Тихонов Б.В.* Переселения в России во второй половине XIX в. – М., 1978; Его же. Переселенческая политика царского правительства в 1892–1897 годах // История СССР. – 1977. – №1. – С.109-121; Его же. Основные направления внутренней миграции населения России (По данным переписи 1897г. о неместных уроженцах) // Исторические записки. – М., 1971. – Т.88. – С.210-256.
8. *Кабузан В.М.* Заселение Сибири и Дальнего Востока в конце XVIII – начале

XX века (1795–1917 гг.) // История СССР. – 1979. – №3. – С.22-38.

9. Якименко М.А. Міграції українського селянства // Український історичний журнал. – 1982. – №9. – С.61-71.

10. Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗРИ). – Зібр. друге. – Т.18. – №16178. – С.235-240.

11. Свод законов уголовных. Ч.1. – СПб., 1885. – С.947, 948.

12. Кам'янець-Подільський міський державний архів. – Ф.228. – Оп.1. – Спр.4198. – Арк.1-7зв.

13. Витте С.Ю. Воспоминания. – М., 1960. – Т.2. – С.512.

14. Сборник узаконений и распоряжений о переселении. – СПб., 1901. – С.17.

15. Федорова Е.Д. Переселение крестьян в Иркутскую губернию во второй половине XIX – начале XX веков (1861–1905) / Дисс. ... канд. ист. наук. – Иркутск, 1981. – С.41, 51.

16. Кирьяков В.В. Указ. соч. – С.135.

17. Брусникин Е.М. Указ. соч. – С.32.

18. ПСЗРИ. – Зібр. третє. – Т.9. – №6189.

19. Історія селянства Української РСР: В 2-х т. – К., 1967. – Т.1. – С.392.

20. Історія Української РСР: В 2-х т. – К., 1967. – Т.1. – С.435.

21. Киевское слово. – 1888. – 4 июня.

22. Центральний державний історичний архів у м.Києві. – Ф.442. – Оп.50. – Спр.369. – Арк.21зв.

23. Анфимов А.М. Земельная аренда в России в начале XX в. – М., 1961. – С.64.

24. Осадчий Т.И. Земля и земледельцы в Юго-Западном крае. – К., 1899. – С.59.

25. Тезяков Н.И. Сельскохозяйственные рабочие и организация за ними санитарного надзора в Херсонской губернии. – Херсон, 1896. – С.18.

26. Київський обласний державний архів. – Ф.4. – Оп.133. – Спр.81. – Арк.5.

Резюме

Статья посвящена рассмотрению основных законодательных актов Российской империи по регулированию внутренних миграционных процессов, в частности на Правобережной Украине. Обращается внимание на политические и социально-экономические причины сдерживания миграций царским правительством.